

پیشگامی در هنر ساده نویسی

حجت کجانی حصری
کارشناس ارشد زبان و ادب فارسی و
دبیر ادبیات دبیرستان‌های ورامین

چکیده

«قائم‌مقام فراهانی» (۱۱۹۳-۱۲۵۱ ه.ق) از نام‌آوران ادب و هنر و سیاست است که چون بسیاری از دیگر بزرگان ایرانی در دورانی نابه‌سامان ظهور کرده و به دلیل نامناسب بودن شرایط و سعایت و خیانت خائنان و وطن‌فروشان، کاری از پیش نبرده و در این راه جان خود را هم فدا کرده است. او آثاری گران‌بها به نظم و نثر از خود به یادگار گذاشته و شاگردانی ارزشمند پرورش داده است که خود گویای حقایق بسیاریند و از افکار بلند و پیشگامی او در تغییر سبک‌ها و رویه‌ها در حکومت و سیاست و ادب و هنر حکایت دارند. مقاله حاضر به بیان مختصری از اصلاحات این مرد بزرگ در نثر فارسی و پیشگامی قائم‌مقام در نهضت ساده‌نویسی معاصر و همچنین تأثیر او بر آیندگان می‌پردازد!

کلیدواژه‌ها:

قائم‌مقام فراهانی، نثر فارسی، پیش‌گامی ساده‌نویسی.

سپهر فضل و هنر، میرزا ابوالقاسم
که فضل او زده بر چرخ آسمان خرگاه
(میرزا حبیب قآنی)

درآمد

نثر فارسی که پس از سعدی به خصوص در عصر صفویه کم‌کم با سجع و موازنه و ترصیع و مقارنه‌سازی‌های فراوان و استعمال لغات بیگانه دستخوش انحطاط شده بود و غرض از نوشتن آن هنرنمایی، فاضل‌نمایی و نشان دادن تسلط بر صناعات ادبی و لغات سخت و مبهم زبان‌های بیگانه بود نه رساندن مفهوم و پیام، به تدریج در اواخر دوره زندیه به سادگی گرایید و در زمان صدارت «قائم‌مقام فراهانی» و به قلم شیوای او راه خود را یافت و ضمن برطرف کردن نقص‌ها، به نثری فصیح، زیبا و همه‌فهم تبدیل شد.

هدف مقاله حاضر، که به روش میدانی و کتابخانه‌ای تهیه شده است، بیان مختصری از اصلاحات و اقدامات این بزرگوار در استحکام بخشیدن به نثر و ایجاد شیوه‌ای است که در آن سادگی با فصاحت و بلاغت همراه شده است.

نثر دوره بازگشت و ظهور قائم‌مقام

در نیمه دوم قرن دوازدهم و اواخر دوره افشاریه، در شعر فارسی، که دیگر در لفظ و وزن و معنی اشباع شده بود، نهضتی به وجود آمد که بر مبنای آن، شاعران به سبک‌های کهن شعر فارسی چون خراسانی و عراقی روی آوردند و شیوه متقدمین را در پیش گرفتند و به استقبال آثار آنان رفتند.

به این ترتیب، حرکتی که شاعرانی چون مشتاق، شعله، میرزا نصیر، صباحی بیدگلی و هانف در شعر آغاز کرده بودند تا شعر را به سهولت گذشته برسانند، کم‌کم در دوره قاجاریه از مرز شعر گذشت و به نثر فارسی نیز سرایت کرد و سبک جدیدی را در نثر پدید آورد.

در اواخر عصر زندیه، تغییراتی در شیوه نثرنویسی به وجود آمد و طی آن نثر به سمت سادگی و همه‌فهمی بیشتر پیش رفت. به تدریج، صنایع ادبی، تکلفات و تعقیدات لفظی و معنوی، حشو و زواید، قرینه‌سازی‌های بیش از اندازه از نثر فارسی محو شدند و روز به روز غلط‌های رایج آن کاهش یافت. سیروس شمیسا نثر این دوره را به دو بخش تقسیم کرده است: الف - اوایل دوره قاجاریه؛ ب - حول و حوش مشروطیت. (شمیسا، ۱۳۸۰: ۲۳۸)

از نویسندگان موفق دوره اول می‌توان به نشاط اصفهانی (م ۱۲۴۴ هـ.ق.) صاحب منشآت به شیوه میانه و صاف و گلستان، فاضل خان گروسی (م ۱۲۵۹) صاحب «انجمن خاقان» به همان شیوه، قآنی (م ۱۲۷۰) صاحب «پیشان» به تقلید از گلستان، لسان‌الملک سپهر (م ۱۲۷۹) صاحب «ناسخ‌التواریخ» به سبک جامع‌التواریخ رشیدی و «براهین العجم» در قافیه، رضاقلی خان هدایت (م ۱۲۸۸) در «مجمع‌الفصحا» و «ریاض‌العافین»، عبداللطیف تبریزی در «الف لیله و لیله»، محمدحسن خان صنیع‌الدوله (م ۱۳۱۳) صاحب «مرات‌البلدان» و «منتظم ناصری»، ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی (م ۱۲۵۱) صاحب «منشآت»، امیرنظام گروسی (م ۱۲۷۱) صاحب منشآت به سبک قائم‌مقام، ناصرالدین شاه (۱۳۱۳) در سفرنامه‌ها، و یغمای جندقی و چند تن دیگر اشاره کرد.

در عصر قاجار، نثر به دلایلی چند دچار هرج و مرج می‌شود و سبک‌های گوناگون از آن به وجود می‌آید. این دلایل به طور خلاصه عبارت‌اند از:

- نشر کتاب‌های خطی در میان مردم

- دخالت دولت در تربیت مردم

- توجه علمای دین به سواد و ترقی

- امنیت انتظامی

- آشنایی مردم با جراید و کتاب‌های اروپایی

- ورود صنعت چاپ به ایران

- جنگ‌ها و مکاتبات سیاسی با کشورهای دیگر

- پذیرش تمدن پس از آشنایی با غربی‌ها

- اعزام دانشجو به اروپا (بهار، ۱۳۷۵: ۳۳۹)

در این دوره نویسندگان بزرگی با به عرصه وجود نهاده‌اند و آثار بزرگ و ارزشمندی از خود به یادگار گذاشته‌اند اما تأثیر هیچ یک به اندازه ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی نبوده است؛ زیرا همه مقلد گذشتگان بوده‌اند و کسی به تقلید از آنان نپرداخته است. در حالی که قائم‌مقام با انشای خاص خود - اگرچه از گلستان سعدی تأثیر پذیرفته است - علاوه بر ایجاد سبکی خاص، تا دوره مشروطه نویسندگان زیادی را به تقلید از خود واداشت.

در نیمه دوم قرن
دوازدهم و اواخر
دوره افشاریه، در
شعر فارسی، که
دیگر در لفظ و
وزن و معنی اشباع
شده بود، نهضتی
به وجود آمد که بر
مبنای آن، شاعران
به سبک‌های کهن
شعر فارسی چون
خراسانی و عراقی
روی آوردند و
شیوه متقدمین را
در پیش گرفتند
و به استقبال آثار
آنان رفتند

قائم‌مقام را از
پیش‌گامان نهضت
ساده‌نویسی
در نثر به شمار
می‌آورند اما در
منشآت وی با
توجه به موضوع
و مخاطب نامه‌ها
می‌توان سبک‌های
ساده، بینابین
و مصنوع را
مشاهده کرد. در
مجموع، او تکیه
بر ساده‌نویسی
دارد و حتی در
سخن مصنوع نیز
گرایش کلامش
به ساده‌نویسی
مشاهده می‌شود
و این همان نثری
است که پدرش
«میرزا بزرگ» نیز
بدان می‌پرداخته
است

پس از آن نیز اصلاحات او در ساده‌نویسی مورد توجه همگان قرار گرفت و با به‌کارگیری شیوه‌ی او و گسترش آن، نثر فارسی امروزی پدید آمد.

نثر قائم‌مقام

پژوهشگرانی چون «ملک‌الشعراى بهار» و «یحیی آری‌پور» اذعان کرده‌اند که قائم‌مقام نوشته‌هایش را اغلب سرسری و با عجله انشامی کرده است. با وجود این، مایه‌ی وافری از ذوق و سلیقه در آثار اوست و هرچند پیرو گلستان سعدی است؛ اما نمکی از خود دارد. (همان: ۳۴۹)

قائم‌مقام در نوشته‌های خود همچون سعدی به تشریح اوضاع اجتماعی دوره‌ی خویش از نوعی دیگر می‌پردازد. او مانند سعدی سفرهای خود را در قالب حکایات آموزنده (در هشت باب) شرح نمی‌دهد بلکه نامه‌ها و دستورات شاه و ولیعهد را به شیوه‌ی منشیانه و خاص خود ساخته و پرداخته می‌کند و شاید در فکر جمع‌آوری آنها در قالب یک مجموعه نیز نبوده است؛ زیرا پس از مرگش، «فرهاد میرزا معتمدالدوله» آنها را گردآورده و در ۱۲۹۴ ه.ق. به دستور اویس میرزا فرزند فرهاد میرزا چاپ و منتشر کرده است.^۲ قائم‌مقام را از پیش‌گامان نهضت ساده‌نویسی در نثر به شمار می‌آورند اما در منشآت وی با توجه به موضوع و مخاطب نامه‌ها می‌توان سبک‌های ساده، بینابین و مصنوع را مشاهده کرد. در مجموع، او تکیه بر ساده‌نویسی دارد و حتی در سخن مصنوع نیز گرایش کلامش به ساده‌نویسی مشاهده می‌شود و این همان نثری است که پدرش «میرزا بزرگ» نیز بدان می‌پرداخته است. «رضاقلی خان هدایت» در توصیف مرتب علمی و ادبی قائم‌مقام در مقایسه با پدرش میرزا بزرگ سخن را به نظم می‌کشد و این گونه می‌سراید:

تن و روانش که ملک داری و حکمت
مرکب از تن اسکندر است و افلاطون
پس از پدر ز پدر درگذشت در رتبت
چنان که نام نکو برگذشت از گردون
ز بعد عیسی آمد بلی ابوالقاسم

به معجزات و کرامات جمله زو افزون

«اعتضادالسلطنه»، که بارها قائم‌مقام را به باد دشنام گرفته و متهم کرده است و از او کینه به دل دارد، درباره‌ی نویسندگی‌اش می‌گوید «قائم‌مقام در فنون عربیت استاد و اقسام خط را مضبوط تحریر می‌نمود و در انشاء عربی و فارسی در عصر خود بی‌نظیر بود و شعر را هم بد نمی‌گفت».^۳

«ملک‌الشعراى بهار» درباره‌ی برتری قائم‌مقام بر متقدمان می‌نویسد: «قائم‌مقام - رضوان‌الله‌علیه - در تحلیل و تدریج مصراع‌ها و ابیات و به اصطلاح بعضی، در اقتباسات به سلیقه‌ی من بر تمام متقدمین می‌چربد.» (بهار، ۱۳۷۵: ۲۵۶)

سیروس شمیسا نیز در کتابش عقیده‌ی خود را چنین کوتاه بازگو می‌کند: «در یک کلام، قائم‌مقام سعدی عصر خود است.» (شمیسا، ۱۳۸۰: ۲۴۰)

مولف «صدرالتواریخ» بر سبیل اغراق‌های گذشتگان درباره‌ی قدرت نویسندگی قائم‌مقام گفته است: «به‌طوری در انشا قادر بوده است که از آخر مطلب شروع به نوشتن می‌کرده و به اول عنوان کاغذ می‌رسانیده است».^۴

حسن وحید دستگردی در مقدمه‌ی دیوان اشعار قائم‌مقام (ص ۳) او را در نثر با صاحب بن عبّاد و قابوس وشمگیر برابر می‌نهد و «بدرالدین یغمایی»، مصحح منشآت قائم‌مقام، این کتاب را از شاهکارهای نثر فارسی می‌داند.

به هر حال، قدر مسلم این است که «ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی» با استفاده از هوش سرشار خود و شناخت ادبیات قدیم ایران و آگاهی از نیازهای جامعه و دربار آن روزگار در مکاتبات اداری و سیاسی، با تلطیف روش گذشتگان و به‌کارگیری صحیح لغات و اصطلاحات، در ایجاد ترکیب‌بندی صحیح و زیبای نثر فارسی کوشید و چون در مقامی قرار داشت که مورد توجه همگان بود و آثارش را خواص و عوام مطالعه می‌کردند، شیوه‌ی نثرنویسی‌اش مورد استقبال دیگران قرار گرفت و به این ترتیب، او به عنوان یکی از پیشگامان نهضت ساده‌نویسی در نثر فارسی معرفی شد.

نوآوری‌های قائم‌مقام در ساده‌نویسی نثر فارسی

چنان‌که از زندگی، اقدامات و آثار ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی برمی‌آید، او مردی باهوش و باذکاوت بوده است؛ قالب‌های مختلف و چارچوب‌های سازمانی موجود را با توجه به بازده بیشتر تغییر می‌داده و برای مطابقت دادن خود با آن معیارها، خویشتن را دچار رنج و سختی و گرفتاری نمی‌کرده است. او این کار را در سیاست با تغییر تاکتیک‌های جنگی به شکل علمی و اروپایی، در فرهنگ با فرستادن محصلان به اروپا، در خوش‌نویسی با ایجاد سبکی خاص در تندنویسی، و در نامه‌نگاری با ساده فهم کردن مطالب برای مخاطبان خود به کار گرفته است. حتی نخستین کتاب‌های چاپ سنگی تبریز نیز به آثار او (رساله‌ی جهاد یا فتح‌نامه) اختصاص می‌یابد.^۵ اما آنچه ادبیات فارسی را دستخوش تحولی شگرف کرده، نوشته‌های قائم‌مقام در قالب نثر است که ضمن زیبایی و آراستگی، سادگی خود را نیز حفظ کرده‌اند؛ شیوه‌ای که بعدها مطلوب بسیاری از نویسندگان پس از وی شد. مخصوصاً پس از روی کار آمدن امیرکبیر و به‌دنبال آن در دوره‌ی دوم قاجاریه (مشروطه)، رواج نثر مرسل و مراسلات مختصر، زبان ساده‌ی روزنامه‌ای و کتب چاپی و ترجمه‌ها همگی نشان‌دهنده‌ی نیاز دنیای جدید به این سبک بود. به هر حال با مطالعه‌ی منشآت قائم‌مقام می‌توان به این نتایج رسید که او در نثر دخل و تصرفاتی کرده و صاحب سبکی خاص شده است. بعضی از این تصرفات عبارت‌اند از:

۱. حفظ زبان از لغات ترکی و مغولی رایج و کلمه‌های جدید روسی
 ۲. کوتاه کردن جمله‌های مرسوم آن عهد با حفظ ازدواج‌های لفظی در حد نیاز
 ۳. استفاده از سجع‌ها و موازنه‌های زیبا و دلنشین به جای سجع‌ها و موازنه‌های ناهنجار و دور و دراز
 ۴. کم کردن و در بسیاری از موارد حذف القاب و مدح‌های تملقی آمیز جز در سرآغاز نامه‌ها
 ۵. استفاده از لغات متداول و عامیانه که دیگر نویسندگان از به کار بردن آنها پروا داشتند؛
 ۶. به کار بردن آیات، احادیث و امثال در حد معقول و متناسب با متن و موضوع
 ۷. خلاصه کردن نامه‌ها و مراسلات و رعایت ایجاز و اختصار در آنها
 ۸. صراحت لهجه و ترک استعاره‌ها و کنایه‌ها و تشبیه‌های خسته‌کننده
 ۹. ظرافت و لطیفه‌پردازی
 ۱۰. استفاده از کلام آهنگین.^۶

نهضت ساده‌نویسی، که قائم‌مقام فراهانی از پیش‌گامان آن است، با آغاز دورهٔ مشروطیت بسیار مورد توجه و مقبول و مطلوب نویسندگان آن عصر واقع شد و در دهه‌های پس از آن، افرادی چون سید جمال‌الدین اسدآبادی در نثر روزنامه‌ای، میرزا فتحعلی آخوندزاده در نمایشنامه‌نویسی و مقاله‌نویسی، طالبیوف در داستان کتاب احمد، حاج زین‌العابدین مراغه‌ای در سفرنامه نویسی (سیاحت نامهٔ ابراهیم‌بیگ)، میرزا ملک‌خان ناظم‌الدوله در روزنامه و رساله‌نویسی، میرزا آقاخان کرمانی در صد خطابه و سه مکتوب، میرزا حبیب اصفهانی در ترجمهٔ سرگذشت حاجی بابای اصفهانی، محمدباقر میرزای خسرو در رمان‌نویسی (شمس و طغرا) و سرانجام علی‌اکبر دهخدا در طنزهای چرند و پرند آن را به خدمت گرفتند. از آنجا که هدف از نویسندگی در این عهد روشن کردن افکار عمومی دربارهٔ علت عقب‌ماندگی‌های ایران، روی آوردن به آزادی، قانونمند شدن رفتار دولت و ملت و دانستن حقوق عمومی و اجتماعی مردم بود، نثر فارسی خود به خود به سادگی گرایید و در روزنامه‌ها، رمان‌ها، داستان‌ها، نمایشنامه‌ها و کتب درسی به مقصود و مطلوب خود رسید و در پایان عهد قاجار شکل خاص خود را یافت.

نتیجه‌گیری

ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی، فرزند میرزا بزرگ، همچون بسیاری از وزیران بزرگ و کاردان ایرانی در روزگاری بر مسند صدارت تکیه زد که دور بعدهدی و نابه‌سامانی و خیانت بود. با این حال او توانست با خدماتی شایسته و ارزشمند در جهت سربلندی و حفظ نام کشور ایران گام‌هایی بردارد.

نثر فارسی که با آغاز مکتب بازگشت ادبی به سادگی و پختگی

خود نزدیک می‌شد، با نوشته‌های پراکندهٔ قائم‌مقام (منشآت)، که بیشتر شامل فرمان‌ها و دستورات فتحعلی‌شاه و عباس‌میرزا بود و به دست این وزیر نوشته می‌شد، و نیز مکاتبات خود او، راه خویش را یافت و ضمن برطرف کردن بیماری‌ها و اغلاط گذشته، به نثری صحیح، سالم، همه‌فهم، روان و محکم تبدیل شد. پس از شهادت قائم‌مقام، نویسندگان این نثر را در متون درسی دارالفنون و نشریات عصر مشروطه به کار گرفتند و اصحاب علم نیز برای بیان مفاهیم علوم مختلف از آن استفاده کردند.

پی‌نوشت

- ۱- نک: دیوان اشعار قائم‌مقام: ۶۶-۶۳.
- ۲- برخی منابع تاریخ انتشار منشآت قائم‌مقام را ۱۲۸۰ ذکر کرده‌اند.
- ۳- (اکسیر التواریخ/۳۹۸) (قائم‌مقام فراهانی چهرهٔ ادب و سیاست/۹۲)
- ۴- (صدرالتواریخ: ۱۴۴) (قائم‌مقام فراهانی چهرهٔ ادب و سیاست: ۱۰۵)
- ۵- نخستین چاپخانه‌ای که در ایران به چاپ کتاب با حروف فارسی و عربی اقدام کرد، چاپخانهٔ سربی یا تیموگرافی بود که دستور عباس‌میرزا نایب‌السلطنه در تبریز دایر شد. اولین کتاب که در این چاپخانه انتشار یافت، رسالهٔ جهادیهٔ میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام در سال ۱۲۳۳ ق بوده است... عده‌ای از محققان بر این باورند که قبل از رسالهٔ جهادیه، رسالهٔ دیگری با نام فتح‌نامه تألیف میرزا ابوالقاسم پسر قائم‌مقام اول در همان سال ۱۲۳۳ ق و در همان چاپخانهٔ سربی تبریز به چاپ رسیده که دربارهٔ فتوحات عباس‌میرزا و عهدنامهٔ گلستان می‌باشد. (نامهٔ بهارستان / چاپ سربی و سنگی در تبریز/ هادی هاشمیان/ صص ۶۸ و ۶۹)
- ۶- برای کسب اطلاع بیشتر نک: سبک‌شناسی: ۳۴۹-۳۵۰ و سبک‌شناسی نثر: ۲۴۱-۲۴۲.

منابع

۱. آرزین پور، یحیی؛ از صبا تا نیما. جلد اول، چاپ هفتم، تهران، زوار، ۱۳۷۹.
۲. بهار، محمدتقی ملک‌الشعرا؛ سبک‌شناسی، جلد سوم، چاپ هشتم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۵.
۳. پناهی سمنانی، محمد؛ قائم‌مقام فراهانی چهرهٔ ادب و سیاست، چاپ اول، تهران، نشر ندا، ۱۳۸۶.
۴. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا.
۵. وحید دستگردی، حسن؛ دیوان اشعار قائم‌مقام. بی‌چاپ، مطبوعهٔ برادران باقرزاده، بی‌تا.
۶. شمیسا، سیروس؛ سبک‌شناسی نثر، چاپ پنجم، تهران، میترا، ۱۳۸۰.
۷. فریزر، جیمز بیلی؛ سفرنامه فریزر معروف به سفر زمستانی، بی‌چاپ، مترجم: منوچهر امیری، تهران، توس، ۱۳۶۴.
۸. قائم‌مقام فراهانی، میرزا ابوالقاسم؛ منشآت قائم‌مقام فراهانی، چاپ دوم، تصحیح و شرح بدرالدین یغمایی، شرق، ۱۳۷۳.
۹. کاشفی، محمد، قائم‌مقام فراهانی و امیرکبیر، چاپ اول، تهران، حافظ نوین، ۱۳۷۶.
۱۰. متشعری، فریناز؛ نسب‌نامهٔ قائم‌مقام، فصلنامهٔ پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره اول و دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، صص ۳۷۶-۳۸۵.
۱۱. نوایی، عبدالحسین، ایران و جهان، ج ۲، بی‌چاپ، تهران، نشر هما، ۱۳۶۹.
۱۲. هاشمیان، هادی؛ چاپ سربی و سنگی در تبریز، فصلنامهٔ پیام بهارستان، دورهٔ دوم، سال اول، شمارهٔ اول و دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، صص ۶۸ و ۶۹.

نثر فارسی که
 با آغاز مکتب
 بازگشت ادبی به
 سادگی و پختگی
 خود نزدیک می‌شد،
 با نوشته‌های
 پراکندهٔ قائم‌مقام
 (منشآت)، که بیشتر
 شامل فرمان‌ها
 و دستورات
 فتحعلی‌شاه و
 عباس‌میرزا بود و
 به دست این وزیر
 نوشته می‌شد، و
 نیز مکاتبات خود
 او، راه خویش
 را یافت و ضمن
 برطرف کردن
 بیماری‌ها و اغلاط
 گذشته، به نثری
 صحیح، سالم،
 همه‌فهم، روان و
 محکم تبدیل شد